

Rüdiger Barth & Hauke Friederichs

De grafdelvers

De laatste winter van de Weimarrepubliek

Vertaald uit het Duits door Sylvia Wevers

HOLLANDS DIEP

AMSTERDAM

2018

Oorspronkelijke titel: *Die Totengräber – Der letzte Winter der Weimarer Republik*

Oorspronkelijk uitgegeven door: S. Fischer Verlag, 2018

© Rüdiger Barth & Hauke Friederichs, 2018

© Vertaling uit het Duits: Sylvia Wevers, 2018

© Nederlandse uitgave: Hollands Diep, Amsterdam 2018

© Omslagfoto: Getty Images

Omslagontwerp: Studio Jan de Boer, Utrecht

Typografie: Crius Group, Hulshout

Foto auteur: © Arne Mayntz

ISBN 978 90 488 4672 6

ISBN 978 90 488 4673 3 (e-book)

nur 680

www.hollandsdiep.nl

www.overamstel.com

OVERAMSTEL

uitgevers

Hollands Diep is een imprint van Overamstel Uitgevers bv

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden veelelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

De grafdelvers	6
Proloog: de situatie	9
De val	
17 november-1 december 1932	11
Het plan	
2-15 december 1932	99
Stille nacht	
16 december 1932-1 januari 1933	167
In de maalstroom	
2-29 januari 1933	243
Aan de macht	
30 januari 1933	377
Aftiteling	397
Bronnen en literatuur	405
Making-of	413
Met dank aan	415
Kroniek	417
Register	423

De grafdelvers

Paul von Hindenburg (*1847)

Wereldoorlogslegende. Rijkspresident die de democratie veracht

‘Hindenburg is een veldmaarschalk met een stalen gezicht en een basstem. De manier waarop hij bevelen uitdeelt, doet kleine onderofficieren sidderen.’

Hubert Renfro Knickerbocker, correspondent van de *New York Evening Post*

Kurt von Schleicher (*1882)

Generaal en ‘kanseliermaker’, die plotseling zelf kanselier zou kunnen worden

‘Het zal niet gemakkelijk zijn om een pact te vormen met Schleicher. Hij heeft een intelligente, maar loerende blik. Ik geloof niet dat hij eerlijk is.’

Adolf Hitler

Franz von Papen (*1879)

Gokker die op wraak zint

Papen ziet eruit ‘als een geprikkelde geitenbok die probeert een “houding” aan te nemen. Een figuur uit *Alice in Wonderland*.’

Harry graaf Kessler, publicist en bon vivant

Adolf Hitler (*1889)

'Führer' van de NSDAP die een dictatuur wil creëren

‘Toen ik ten slotte Adolf Hitlers salon in hotel Kaiserhof betrad, was ik ervan overtuigd dat ik tegenover de toekomstige dictator van Duitsland stond. Na iets minder dan 50 seconden wist ik absoluut zeker dat dit niet het geval kon zijn.’

Dorothy Thompson, Amerikaanse verslaggeefster

Joseph Goebbels (*1897)

Propagandaleider van de NSDAP

‘De Führer speelt (...) een schaakspel om de macht. Het is een opwindende en zenuwslopende strijd, maar het geeft ook het dynamische gevoel van een partij waarbij het gaat om alles of niets.’

Joseph Goebbels

Proloog: de situatie

In november 1932, veertien jaar na de oprichting van Duitslands eerste democratie, verkeert die in een diepe crisis. De Rijksdagverkiezingen van 6 november, de tweede van dit jaar, waren op een ramp uitgelopen voor de gematigde partijen die achter de Weimar-republiek stonden. Een op de drie werknemers en arbeiders is werkloos, meer dan vijf miljoen mensen. Veel van de mensen die nog wel een baan hebben, moeten genoeg nemen met flinke loonsverlagingen.

De economie is ingestort, het politieke klimaat verhardt. In de steden ontstaan er telkens weer straatgevechten, er zijn al honderden mensen gedood. Vooraanstaande politici, ondernemers en publicisten vrezen een burgeroorlog.

Rijkskanselier Franz von Papen kan alleen regeren dankzij de noodverordeningen, die rijkspresident Paul von Hindenburg hem uitvaardigt. Noodverordeningen hebben kracht van wet – maar ze worden niet door de volksvertegenwoordigers aangenomen. Artikel 48 van de grondwet van Weimar geeft het staatshoofd het recht daartoe, en Hindenburg heeft daar sinds 1930 volop gebruik van gemaakt.

De Rijksdag kan noodverordeningen wel opheffen of met een motie van wantrouwen het aftreden van de regering eisen – het zijn de controle-instrumenten van een grondwet, waarmee de wetgever naar evenwicht heeft gestreefd. Om deze stappen te verhinderen, heeft de president overigens twee keer het parlement ontbonden en zo nieuwe verkiezingen bewerkstelligd. Het gevolg is een ongekende verlamming van de Duitse politiek.

Het Duitse volk heeft zojuist weer gekozen. In de toekomstige

Rijksdag zal kanselier Franz von Papen, overtuigd monarchist, zich tegenover een meerderheid van afgevaardigden geplaatst zien die net als hij de democratie willen afschaffen, maar dan op hún manier. Deze meerderheid bestaat voornamelijk uit communisten en nationaalsocialisten, links- en rechtsextremisten, wier enige overeenkomst de haat jegens het bestaande systeem is.

De president wil eindelijk duidelijkheid, de kanselier heeft bondgenoten nodig, maar alleen de Deutschnationale Volkspartei, de DNVP, is hem trouw. Slechts 51 van de 584 afgevaardigden behoren tot deze partij, belachelijk weinig. Tot het eind toe heeft Papen geprobeerd te zorgen dat de NSDAP zijn politiek zou kunnen steunen – sinds juli van dit jaar vormen de nationaalsocialisten veruit de sterkste fractie in het parlement. Desnoods had Papen ook hun partijleider Adolf Hitler als vicekanselier meegenomen, om de Duitse fascistten onder controle te krijgen. Papen heeft zojuist nog een verzoek ingediend om de NSDAP tot medewerking te bewegen, hij noemt het een ‘samensmelting van alle nationale krachten’. Maar van Hitler kreeg hij een botte afwijzing – per brief.

Dit Duitse Rijk van november 1932 is een zorgwekkend land. In zijn boek *Deutschland, so oder so?* dat een paar maanden eerder in 1932 verscheen en al een aantal keer is herdrukt, schrijft de Amerikaanse verslaggever Hubert Renfro Knickerbocker: ‘Vijftig bolsjewisten hebben de Russische revolutie gemaakt. In Duitsland hebben naar schatting zes miljoen mensen op de communistische partij gestemd. Tweehonderdduizend fascistten hebben in Italië Mussolini aan de macht geholpen. Achter de nationaalsocialistische partij van Adolf Hitler staan mogelijk twaalf miljoen kiezers. Hoe lang kan de Duitse republiek nog in leven blijven?’

Dat is de vraag. De komende winter zal het lot van deze staat, de Weimarrepubliek, beslist worden.

De val

17 november - 1 december 1932

Donderdag 17 november

Rijkskanselier voor de val!

Vandaag valt de beslissing

Der Angriff

Papen biedt ontslag aan

Treedt het voltallige kabinet af? – Vandaag voordracht bij

Hindenburg

Vossische Zeitung

Het Duitse Rijk wordt vanuit Pruisen geregeerd, vanuit de hoofdstad Berlijn. In werkelijkheid concentreert de macht zich slechts in een paar naast elkaar gelegen huizenblokken. Dit kleine gebied wordt naar de straat genoemd waar het aan grenst, de ‘Wilhelmstrasse’.

Als je de Rijksdag verlaat, onder de Brandenburger Tor door loopt en achter hotel Adlon op de Pariser Platz naar rechts afbuigt, ben je al in deze straat. Als je de Britse ambassade en het ministerie van Landbouw passeert, zie je aan je rechterhand het paleis van de rijkspresident, waar de aanbouw van de rijkskanselarij in het oog springt die een jaar geleden met licht kalksteen gebouwd is.

Vanaf de straat zien de gevels er weinig uitnodigend uit, maar erachter liggen oude, grote tuinen. Ondergrondse gangen leiden aan de westelijke kant van de Wilhelmstrasse van gebouw naar gebouw, en ook via de zolders zou er een geheime route zijn. De tuinen zijn door poorten met elkaar verbonden, die soms voor geheim bezoek gebruikt worden.

De kabinetszitting, waarin het voor regeringsleider Franz von Papen om zijn carrière gaat en waarin generaal Kurt von Schleicher uit de schaduw zal treden, vindt, voor zover wij weten, in de tuinzaal van de rijkskanselarij plaats. In de zomermaanden is dit dankzij de ramen die tot aan de grond reiken en zich aan de westzijde bevinden een lichte ruimte. Een zonnige, frisse herfstdag is aan-gebroken. Het loof hangt vlammend aan de eiken, iepen en linden. Sommige bomen groeiden hier al toen Frederik de Grote nog door deze tuinen wandelde.

Op de achterste muren, aan de kant van de Friedrich-Ebert-Strasse, waken nog altijd de terracotta adelaars van het koninklijke Pruisen, met op hun kop een vergulde bronzen kroon. In dit huizenblok heeft Otto von Bismarck, de eerste kanselier van het Duitse Rijk, achtentwintig jaar gewoond. Ergens in deze tuin, aldus de kinderen van de bedienden die hier graag spelen, zou een van zijn trouwe doggen begraven liggen, en ook de trakehnerhengst waarop hij in 1866 over de velden van Königgrätz reed. Aan die veldslag nam ook de toen achttienjarige Paul von Hindenburg deel, als luitenant van het derde Pruisische garderegiment te voet.

Nu is Hindenburg vijfentachtig en de machtigste man van Duitsland. In de Wereldoorlog was hij de zegevierende bevelhebber van de Slag bij Tannenberg, later een van de opperbevelhebbers van het leger, hij teert nog steeds op deze roem. Zijn imposante snor, de diepe rimpels rond zijn lippen, het staalkleurige, borstelige haar – op rustige momenten ziet hij eruit als een standbeeld van zichzelf. Sinds 1925 is hij de rijkspresident, bij wie iedereen in de gunst probeert te komen. Bij hem, de grijsaard.

Ook de ministers en de staatssecretarissen die deze ochtend in de tuinzaal bij elkaar komen.

Sinds gisteren slentert de Amerikaanse vakbondsfunctionaris Abraham Plotkin door Parijs. Hij is met een vrachtschip van New York naar Le Havre gereisd, als een van de vijf passagiers, zonder enig comfort, een bescheiden reis, daar houdt hij van. En dat is wat

zijn geldbuidel toelaat. Hij is veertig. In eigen land is hij zijn baan bij de textielvakbond kwijtgeraakt – economische crisis.

Als jongen emigreerde hij met zijn familie uit het tsaristische Rusland naar Amerika. Nu keert Plotkin naar Europa terug, met niet veel meer dan de kleren aan zijn lijf, zijn wandelstok en zijn typemachine.

Kort na vertrek is hij een dagboek begonnen. Plotkin is weetgierig en welbespraakt en heeft kijk op de situatie van de eenvoudige mensen. Maar Frankrijk is niet de reden waarom hij naar Europa is gekomen. Over vijf dagen zal hij doorreizen.

Zijn bestemming ligt in Duitsland, waar hij de strijd van de eenvoudige mensen, die voor hun rechten strijden, wil meebeleven. Hij heeft gehoord dat links- en rechtsradicalen in de straten van Berlijn met elkaar op de vuist gaan, dat er doden gevallen zijn. De hoofdstad oefent een magische aantrekkingskracht op hem uit. Alfred Döblins *Berlin Alexanderplatz* heeft hij verzvolgen, en nu wil hij in het milieu duiken dat de schrijver op zo'n indrukwekkende wijze heeft beschreven. Hij wil hoeren ontmoeten, marskramers, bedelaars en schurken. Hij wil de nationaalsocialisten aanschouwen waar iedereen het over heeft, half bang, half gefascineerd. Men zegt dat de toespraken van Joseph Goebbels in het Berlijnse Sportpaleis met hun bezielende suggestieve kracht met niets te vergelijken zijn. Voor andere toeristen is november misschien niet de ideale periode om Berlijn te ontdekken, de maand waarin de winter de stad doorgaans in haar greep begint te houden.

Dat deert Plotkin niet. Hij komt om over de Duitsers te leren.

De vijftig jaar tellende, langzaam wat gezetter wordende minister van Defensie Kurt von Schleicher komt de tuinzaal binnen. Op foto's lijkt hij met zijn stijve lachje onbeholpen, maar meestal fonkelen zijn ogen. Velen die hem voor de eerste keer ontmoeten, zijn niet zozeer onder de indruk van zijn uiterlijk, maar des te meer van zijn levendige persoonlijkheid. Hij is al geruime tijd kaal, en is ook niet lang, maar toch in trek bij de vrouwen. Wie het niet zo op

Schleicher heeft, vertelt roddels over zijn wisselende contacten. Dat hij boeketjes bloemen naar getrouwde vrouwen zou sturen, onder wie echtgenotes van invloedrijke mannen. Dat hij zo vijanden voor het leven creëert.

In de Wilhelmstrasse had hij de reputatie verworven van een verstokte vrijgezel die volop wist te genieten van de voordelen van het ongebonden leven. Tot hij in juli 1931 met Elisabeth von Hennigs trouwde, de dochter van een cavaleriegeneraal. Een vrouw uit een soldatenfamilie.

Kurt von Schleicher komt zelf ook uit een soldatenfamilie. Zijn overgrootvader stierf in 1815 bij de Slag bij Ligny, twee dagen voor Waterloo, bij de bestorming van Napoleons troepen. Ook Kurts vader was soldaat en werd uiteindelijk luitenant-kolonel.

Net als rijkspresident Hindenburg is Kurt von Schleicher zijn militaire loopbaan begonnen in het derde garderegiment te voet, en daar leerde hij na de eeuwwisseling ook Hindenburgs zoon Oskar kennen, die intussen zijn adjudant is, evenals Kurt von Hammerstein-Equord, de huidige opperbevelhebber van de legerleiding.

Von Schleicher maakte in de Wereldoorlog snel carrière. Hij diende sinds 1914 bij verschillende staven, organiseerde, plande, gaf leiding en leerde generaals kennen die hem waardeerden en steunden. Generaal-majoor Wilhelm Groener werd zijn mentor, een vaderlijke vriend, die Von Schleicher zijn gang liet gaan, ook buiten de hiërarchie. Aan het einde van de grote oorlog was Schleicher ten slotte Paul von Hindenburg tot dienst, de voormalige opperste bevelhebber van het leger. En daarna verwaterde het contact niet.

Voortaan werkte de officier in de schemerige sfeer waarin politiek en militair elkaar treffen. Schleicher werd hoofd van het ministerambt, de hoogste figuur die de touwtjes in handen had. Hij ontmoette de kopstukken van de partijen en knoopte nauwe persoonlijke banden aan – ook met de toenmalige rijkspresident Friedrich Ebert, de sociaaldemocraat. De door hem opgebouwde *Wehrmachtsabteilung* in het ministerie viel direct onder hem; daar

werd de politiek van de *Reichswehr* gevormd – en dat wordt die tot op de dag van vandaag.

Als minister van Defensie werkt Kurt von Schleicher vaak tot diep in de nacht, hij slaapt maar kort en zodra de zon opkomt rijdt hij een uur op zijn paard door de Tiergarten. Toch zie je het nauwelijks aan hem af dat hij het zo druk heeft. Hij praat altijd op indringende toon, met charme, met gotspe, zoals het hem uitkomt, hij steelt de show in klein gezelschap.

Er is geen Duits staatsburger die ooit op Kurt von Schleicher heeft kunnen stemmen. Toch was hij degene die in de zomer van dit jaar Hindenburg de naam van de kanselier Franz von Papen heeft ingefluisterd, daar twijfelt niemand aan.

Vanochtend is hij exact op tijd in de tuinzal voor de kabinetszitting van elf uur verschenen.

Kanselier Franz von Papen, drieënvijftig, de gastheer, komt een paar minuten later binnen. Hij gaat aan het midden van de tafel zitten, tegenover het hoge raam, zodat hij zijn blik naar de tuin kan laten zweven, vertellen betrokkenen. Aan zijn linkerzijde neemt Schleicher plaats, zijn vriend, aan wie hij zijn verrassende carrière-sprong van zes maanden geleden te danken heeft. Zes maanden, waarin Papen Schleicher als de belangrijkste adviseur van de president heeft afgelost. Zes maanden kunnen lang genoeg zijn om van vrienden vijanden te maken.

Slechts een paar passen verderop zit president Paul von Hindenburg in zijn kantoor boven zijn papieren te tobben. De grote Bismarck, de eenmaker van het Duitse Rijk, had het niet zo moeilijk als hij. In deze crisis hebben de Duitsers allemaal ruzie met elkaar, de partijen die zij kiezen vechten om de macht en de binnenlandse eenheid van het volk is in groot gevaar. Behalve hijzelf is er niemand meer die een meerderheid van de Duitsers achter zich heeft. Alleen Paul von Hindenburg kan Duitsland redden.

Begin juni van dit jaar is hij uit het Rijkspresidentenpaleis ge-

trokken, dat dringend aan renovatie toe is en waar de meubels al met blokken gesteund moeten worden omdat de houten vloeren her en der zorgelijk verzakt zijn. Sindsdien werkt en ontvangt het staatshoofd in de rijkskanselarij.

Pas over drie weken, op 6 december, zal de Rijksdag weer vergaderen, en voor die tijd moet duidelijk zijn wie de nieuwe kanselier is. Maar wie moet Hindenburg nu benoemen? Naar gebruik zou hij de vertegenwoordiger van de grootste fractie in de Rijksdag de opdracht moeten geven een regering te vormen. Dat zou Adolf Hitler, 'Führer' van de Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, zijn, zijn tegenstander van de presidentsverkiezingen van april. In het parlement levert de partij sinds eind augustus voorlopig de voorzitter van de Rijksdag, een van de hoogste ambten van het Rijk, in de persoon van Hermann Göring. Haar vertegenwoordigers provoceren regelmatig met interrupties, storen de gang van zaken, een keer hebben ze in het parlamentsrestaurant een linkse journalist zo in elkaar geslagen dat het slachtoffer naar het ziekenhuis moest – al met al een walgelijke bende. Het is nauwelijks voor te stellen dat de staatszaken bij deze volksvertegenwoordigers in goede handen zouden zijn. Hindenburg zou liever zien dat Franz von Papen kanselier bleef, een conservatief, wiens constante blijmoedigheid hem nog altijd bevalt. Maar Kurt von Schleicher is er ook nog, die vooral inzet op militaire macht. Sommigen zeggen dat Schleicher een scherpe tong heeft en moeilijk te doorgronden is. Maar Hindenburg vertrouwt al geruime tijd op dit pientere brein.

Politiek is verdraaid lastig, al helemaal voor een eeuwige soldaat. Compromissen ontstaan niet op bevel. En de democratie is de gecompliceerdste vorm van politiek. Maar welke beslissing hij ook zal nemen, Hindenburg moet voorkomen dat het Duitse volk eronder lijdt.

En zijn eigen faam, welteverstaan.

Hindenburgs man in de tuinzaal heet Otto Meissner, sinds 1920 stafchef van de rijkspresident. De zoon van een postbeambte uit de

Elzas, 52 jaar oud, spreekt vloeiend Frans en Russisch. Hij is doctor in de rechten, werkte eerst bij de spoorwegen. In de Wereldoorlog klom hij op tot officier, hij heeft Hindenburg in 1915 leren kennen.

Otto Meissner is een pragmatisch mens. Op 7 mei 1932 had hij al samen met Hindenburgs zoon Oskar evenals met generaal Schleicher een ontmoeting met invloedrijke nationaalsocialisten rondom Adolf Hitler. Ze spraken erover hoe het kabinet rond de eigenzinnige kanselier Heinrich Brüning op elegante wijze gedwongen kon worden af te treden, om plaats te maken voor een nieuw begin.

Het plan lukte. Nu, enkele maanden later, is het de plooibare Papen die onder druk staat.

Carl von Ossietzky, de uitgever van het linksintellectuele tijdschrift *Weltbühne*, zit sinds een halfjaar in de gevangenis. Wegens 'het verraden van geheimen' en 'landverraad'. Hij heeft een artikel over de geheime bewapening van de Reichswehr gepubliceerd: 'Ongehoofwaardigs uit de luchtvaart'. De militairen haten de pacifist al geruime tijd. Nu hebben ze teruggeslagen.

Vaderlandsverrader, dat is wat Ossietzky verweten wordt. Het leger zou de rijkswetten overtreden hebben! De geheime bewapening ervan en daarmee de schendingen van het Verdrag van Versailles waren al onderwerp van discussie in de Rijksdag, alle documenten die in het artikel in de *Weltbühne* geciteerd werden, alle gegevens en feiten waren daarvoor al openbaar geweest. Verraad van geheimen?

In elk geval wordt een tweede rechtszaak van het Openbaar Ministerie tegen hem momenteel geseponneerd. Zijn belangrijkste auteur Kurt Tucholsky had in de *Weltbühne* geschreven: 'Soldaten zijn moordenaars'. De Reichswehr voelde zich in zijn eer aangetast.

Ossietzky, 43, lijdt in zijn eenpersoonscel onder de slechte omstandigheden en vooral onder het rookverbod.

Onder intellectuelen en linksen geldt de kritische Ossietzky als slachtoffer van de rechtspraak. Toen hij in mei in hechtenis werd genomen, werd hij door talrijke auteurs naar de gevangenis Berlin-Tegel begeleid. Arnold Zweig, Lion Feuchtwanger, Erich Mühsam,

Ernst Toller, ze waren er allemaal bij. Ossietzky hield een korte toespraak: hij ging bewust de gevangenis in om zo te demonstreren voor de 8000 politieke gevangenen 'die zonder dat het bekend is in het duister van de gevangenissen wegwijnen'. Hij verlangde geen privileges en geen bijzondere positie. Hij wilde 'onverbeterd' ontslagen worden.

Pas op 10 november 1933 zal het zover zijn. Dat duurt nog bijna een heel jaar.

Niemand had in juni van dit jaar op Franz von Papen gerekend, die toen kanselier werd. Hij kwam uit de rechtterrand van de Zentrums-partei en is nu niet van plan zo snel alweer af te treden. Hij zou vooral kanselier zijn geworden omdat Schleicher dacht dat hij wel plooibaar was.

Eigenlijk wilde Papen deze dagen naar Mannheim reizen, om de nieuwe brug over de Rijn in te wijden, en in Württemberg en Baden verwachtte men de kanselier voor een 'staatsbezoek', zoals de kranten schreven. Alles is afgezegd. Gisteren hebben de leiders van het conservatieve centrum Papen medegedeeld dat ze het weliswaar 'in principe eens zijn met de gedachte van een politiek van nationale concentratie', maar dat hij voor zo'n coalitie niet de geschikte kanselier is. Ze spraken over dreigende chaotische toestanden in het geval hij zou aanblijven, Papen kon het beste maar direct aftreden. Sociaaldemocraten en nationaalsocialisten wilden hem niet eens ontmoeten.

Papen heeft dit allemaal voor kennisgeving aangenomen. Het is logisch dat de mensen van de Zentrums-partei mopperen, hij was zelf ooit immers een van hen, nu voelen ze zich door hem verraden.

In de oorlog was hij een trouwe officier van de keizer – als agent en saboteur in Washington, als commandant aan het westelijk front en als majoor in Turkije. Als afgevaardigde verdedigde hij daarna voor de Zentrums-partei reactionaire, nationalistische standpunten. En nu regeert hij als kanselier zonder meerderheid de onbeminde republiek. Papen heeft een hervorming van de grondwet voor ogen:

hij wil de Rijksdag voor een halfjaar lamleggen en dan het volk een nieuwe grondwet voorleggen om over te stemmen. Zo wil hij de lastige nadelen van het parlementarisme wegwerken.

Papen stamt uit een vermogend adellijk geslacht, op zijn achttiende was hij page aan het keizerlijke hof in Berlijn. Zijn echtgenote is erfgename van de keramiekproducent Villeroy & Boch. Geldzorgen kent Papen niet. Spottend wordt hij een 'heerrijder' genoemd, maar er zijn in Berlijn veel liefhebbers van de paardensport. Als Papen op zijn paard door de Tiergarten draaft, met zijn gekke cap en kleine snorretje, ziet het er professioneel uit.

De herziening van de grondwet waar hij naar streeft, zou een eerste stap terug naar een monarchie betekenen – of tenminste naar een autoritaire regering. Papens droom. Dat zou evenwel een soort staatsgreep zijn.

Frederic M. Sackett, de ambassadeur van de Verenigde Staten van Amerika in Berlijn, heeft een probleem: hij heeft schrikbarend slecht personeel. En de heren in Washington oefenen juist zoveel druk uit. Ze krijgen te weinig verslagen, analyses, beoordelingen van de situatie.

Hij heeft het State Department nog maar een paar weken geleden geschreven dat Hitler 'een van de grootste showmensen sinds P.T. Barnum', de circusondernemer, is. En Joseph Goebbels noemde hij bij deze gelegenheid Hitlers 'luitenant met de zilveren tong'. Sackett is sinds 1930 in de stad en is daarmee een van de veteranen in de ambassade, waar nauwelijks diplomaten werken die al langere tijd in Duitsland zijn. En slechts enkelen van hen beheersen de Duitse taal. Overheidsbezuinigingen hebben op alle fronten hun sporen nagelaten. Veel medewerkers zijn jong en onervaren. Er zijn geen geheime dienst-achtige activiteiten. Kortom: de Amerikaanse ambassade, die onlangs in de Bendlerstrasse is gehuisvest, is een incompetent bedrijf.

Frederic M. Sackett zelf, drieënzestig, is nog altijd, je kunt het niet anders zeggen: persoonlijk beledigd. Met kanselier Heinrich

Brüning had hij een uitstekende relatie opgebouwd. Zijn hele strategie was gebaseerd op zijn band met de man van de Zentrums-partei. Zijn regering helpen de Duitse economie te stabiliseren en Brünings verstandige koers tegen de extreme partijen steunen – dat was zijn credo.

Maar sinds juni 1932 is alles anders. Brüning is afgeserveerd. Zijn opvolger Franz von Papen is voor de Amerikanen een persona non grata. In de Wereldoorlog was Papen militair attaché in Washington. In het geheim richtte hij voor de Duitsers een spionagegroep op, waarbij hij zich zo schaamteloos gedroeg dat hij het land werd uitgezet. Hoe met Papen om te gaan? Negeren, dat is de enige mogelijkheid.

In de afgelopen weken heeft Sackett zich in eigen land in de verkiezingsstrijd uitgesloofd voor zijn vriend, president Herbert C. Hoover – wat uiteindelijk vergeefs bleek. Nu is hij terug in Berlijn en probeert hij in deze turbulente dagen overzicht te krijgen. De gedachte alleen al dat de nationaalsocialisten aan de macht zouden kunnen komen is onverdraaglijk.

Papen heeft meer dan ooit steun nodig om niet gedwongen te worden af te treden. Hij neemt het woord.

De rijkspresident zou nog eens met de partijleiders moeten praten, zegt hij, om zich sterk te maken voor een regering van ‘nationale concentratie’ met hem als kanselier. Maar het rijkskabinet mag niet de indruk wekken aan de macht te kleven. Uitgerkend Kurt von Schleicher, de minister van Defensie, stemt direct in. Alleen als het voltallige kabinet aftreedt zou men de in nationalistische kringen bedreven laster kunnen bestrijden. Hij doelt op de geruchten volgens welke het de schuld van deze regering zou zijn dat er nog steeds geen breed nationaal front is.

Er klinkt instemmend gemompel in de zaal. Hier is het ‘baronnenkabinet’ verzameld, zoals het in de volksmond genoemd wordt. De meeste heren hebben het tussenvoegsel ‘Von’ in hun naam, ze stammen uit adellijke families. Papen heeft ze echter niet vanwege

hun afkomst uitgekozen. Er bevinden zich respectabele vakmensen onder hen.

Nou goed dan, zegt kanselier Papen.

Kennelijk geeft hij op.

Hij zal de rijkspresident mededelen, zegt hij, dat zijn gehele kabinet bereid is af te treden.

Het wordt stil in de zaal. Buiten, in de tuin, laten de schuine zonnestrallen de bladeren glanzen. Geen van zijn ministers spreekt de regeringsleider tegen. Schleicher laat zijn voldoening niet merken. Papen heeft zich wat de binnenlandse politiek betreft allang ontpopt als een dilettant die niet in staat is bondgenootschappen te smeden.

Papen knikt. Is het voorbij? Ontglipt het hoogste ambt hem alweer zo snel?

Carl Schmitt, professor staatsrecht, adviseert de rijksregering in een zeer gecompliceerde zaak, die iedereen de *Preussenschlag* noemt, de Pruisische coup. Rijkspresident Hindenburg had in juli per noodverordening de regering van de deelstaat Pruisen afgezet en zijn vertrouweling, kanselier Franz von Papen, als commissaris aangesteld. Een bolwerk van de SPD en de republiek was ontmanteld. Zijn argument: de sociaaldemocraten hadden de gewelddadigheden van communisten niet verhinderd en daarmee de binnenlandse situatie in Pruisen niet onder controle. Bij de 'Bloedzondag van Altona' bij Hamburg waren kort daarvoor achttien mensen gedood toen nationaalsocialisten door een communistische wijk waren gemarcheerd. Overigens waren voor bijna alle doden politieagenten verantwoordelijk, die wild om zich heen hadden geschoten.

Met geweld hebben de sociaaldemocraten zich niet tegen deze aanval van Papen geweerd: ze hebben niet hun strijdgroep, de 'Rijksbanier Zwart-Rood-Goud' eropuit gestuurd en ook niet opgeroepen tot een algemene staking zoals bij de Kapp-Putsch in 1920. Ze blijven trouw aan de staat – ook al bestrijdt die hen. De strijd van de Duitse sociaaldemocraten wordt via de gerechtelijke weg ge-

voerd. Als trouwe republikeinen geloven ze in de onafhankelijkheid van justitie, en nu loopt er een aanklacht van de afgezette Pruisische regering van Otto Braun bij het staatsgerechtshof in Leipzig. Ook de staten Beieren en Württemberg zijn naar de hoogste rechters van de republiek gestapt. Ze vrezen dat zij de volgende kunnen zijn wier macht gebroken moet worden.

Is nu het grote ogenblik voor Adolf Hitler aangebroken?

De 'Führer' van de nationaalsocialisten wil eindelijk aan de macht. Zijn recentste brief aan Franz von Papen heeft niets aan duidelijkheid te wensen overgelaten: 'Het enige wat mij met bitterheid vervult, is te moeten toezien hoe onder de weinig gelukkige hand van uw staatsleiding, mijnheer de rijkskanselier, van dag tot dag een nationaal goed verspild wordt, aan de creatie waarvan ik voor de Duitse geschiedenis een aanzienlijk aandeel bezit.'

Zo kondigt Hitler het einde aan van een samenwerking die nog niet eens begonnen is. Het zijn pittige woorden van een partijleider, die deze dagen ook voor de rest krachtig optreedt. De vastberadenheid is wellicht niet gespeeld, maar het optimisme zeer zeker wel.

Deze dagen is men inderdaad nerveus bij de NSDAP. Voor de eerste keer sinds 1930 hebben de nationaalsocialisten bij de verkiezingen van 6 november veel kiezers verloren – twee miljoen! –, het hoogtepunt schijnt weer voorbij te zijn. De partij kampt met grote financiële problemen. De verkiezingscampagne heeft enorm veel geld gekost, Hitler reisde wekenlang dagelijks met het vliegtuig van het ene optreden naar het andere, om de schijn te wekken dat hij alomtegenwoordig was. En tienduizenden mannen van de *Sturmabteilung* marcheren niet gratis: zalen, keukens en onderkomens van de SA hebben grote sommen geld gekost. De banken verlenen geen nieuwe kredieten, de sponsors uit de industrie zijn terughoudend met nieuwe donaties. In de organisatie zelf irriteert Hitler zijn tegenstander Gregor Strasser. Strasser pleit voor een pragmatische koers en heeft een paar afgevaardigden van de Rijksdagfractie en een aantal *Gauleiters*, gouwleiders, achter zich geschaard.

Ook met de kas van de belangrijke Gau Berlijn is het triest gesteld – de baas daarvan stuurt deze dagen een bericht van zijn mensen aan Joseph Goebbels. ‘Alleen maar recessie, schulden en verplichtingen,’ klaagt Goebbels later in zijn dagboek, ‘en daar komt nog bij dat het na deze nederlaag absoluut onmogelijk zal zijn om ergens grote sommen geld vandaan te halen.’

Goebbels stuurt de SA-mannen weer met de collectezak de straat op, het is altijd nog beter om als bedelaar op te treden dan helemaal niet aanwezig te zijn. Maar als de greep naar de macht deze keer niet lukt, is het goed mogelijk dat de nationaalsocialistische beweging deze winter haar krachtbron, haar aantrekkingskracht, haar geloofwaardigheid zal verliezen – en ten slotte uit elkaar valt.

Vrijdag 18 november

De kanselier zonder volk geeft het op.

Zal de regering Papen aftreden?

Völkischer Beobachter

Proletarisch offensief blaast Papen-kabinet op

Regering-Papen afgetreden – Schleicher-pers

**wil Hitler als kanselier – Extreem gevaar voor
werkende bevolking**

Die Rote Fahne

De gesprekken over het vormen van een nieuwe regering beginnen aan het eind van de ochtend. Paul von Hindenburg zoekt ook naar een oplossing, die hij ‘nationale concentratie van Zentrums-partei tot de nazi’s’ noemt. Als eerste ontvangt hij om halftwaalf Alfred Hugenberg, partijleider van de conservatieve DNVP. Die staat bekend om de zeer bekrompen wijze waarop hij zijn belangen vertegenwoordigt. De spreekbuis van de grootindustriëlen en landjonkers. Hugenberg uit ernstige bezwaren tegen Adolf Hitler.

Er wordt veel gespot over Hugenberg, karikaturisten nemen hem graag op de korrel. Maar hij heeft macht. Die is gebaseerd op drukpersen en filmrollen. Hugenberg is een van de grootste media-ondernemers van Europa en voert het bevel over kranten, tijdschriften en filmproductiebedrijven, en hij weet heel goed hoeveel invloed hij op de publieke opinie en dus op de politiek heeft. Een rechtse regering zonder zijn DNVP? Daar ziet het momenteel niet naar uit.

Om zes uur ’s avonds komt Ludwig Kaas van de Zentrumspartei

bij de president binnen. Hij prijst zijn 'pact van trouw' met drie tot vier 'dappere partijleiders' aan. Over Hitler schijnt hij zich niet druk te maken. Eduard Dingeldey van de Deutsche Volkspartei heeft een halfuur later de eer. Dingeldey zegt dat het benoemen van de rijkskanselier een kwestie is van het persoonlijke vertrouwen van de rijkspresident. Zijn partij zou de kandidaat die Hindenburg aandraagt steunen. En: 'Persoonlijk zou ik geen enkel bezwaar hebben tegen een herbenoeming van Papen.'

Voor Hindenburg is de democratische wilsvorming altijd weer een martelgang. Toen hij in 1925 voor de eerste keer kandidaat was voor rijkspresident, liet hij zich van tevoren door zijn voormalige keizer Wilhelm II in diens Nederlandse ballingsoord de zegen geven. Hindenburg is nooit een republikein geworden, maar heeft liefde voor het vaderland en plichtsbesef, en hij kent zijn plichten als rijkspresident. En zijn rechten natuurlijk. Hij hoeft niet met iedereen te praten.

De SPD heeft hij niet uitgenodigd voor een gesprek. De al haast zeventig jaar oude sociaaldemocratische beweging, die deze republiek mogelijk heeft gemaakt, wordt intussen zo'n beetje door iedereen vijandig bejegend, vooral door de communisten. In april 1932 had de SPD Hindenburg bij de herkiezing gesteund, om diens rivaal Hitler te hinderen. Daarvoor werd de partij niet bedankt door de oude, integendeel. 'Wie heeft mij nou gekozen? De socialisten hebben me gekozen, de katholieken hebben me gekozen,' klaagde hij ooit tegen zijn perschef. 'Mijn mensen hebben mij niet gekozen.' Zijn mensen, de monarchisten, tegenstanders van de republiek, conservatieven: de meesten zijn naar Hitler overgelopen. De president vindt het vooral gênant dat het de sociaaldemocratische aanhangers zijn die op hem gestemd hebben.

En wellicht irriteert het hem ook nog dat de SPD een paar dagen geleden een uitnodiging van de kanselier voor een gesprek over het verdere parlementarische lot van de regering resoluut heeft afgewezen: 'We gaan niet naar Papen,' had Kurt Schumacher tijdens een zitting van de fractieleiders verkondigd.

Bella Fromm, de vrouw met de verleidelijke mond en de donkere wenkbrauwen, is 41 en algemeen verslaggeefster van de *Vossische Zeitung*. De krant behoort tot de verplichte lectuur van iedereen die in Berlijn iets met politiek te maken heeft, een rol speelt in de maatschappij of die wil spelen. De ministers lezen deze krant, en afgevaardigden en hun medewerkers, ambtenaren, militairen, lobbyisten, diplomaten en hun echtgenotes.

Fromm is eerder uit nood dan uit passie journalist geworden. Ze komt uit de Joodse gegoede burgerij, haar ouders hadden een goedlopende internationale zaak in wijnen van de Main en de Moezel. Ze stuurden hun dochters naar een conservatorium in Berlijn. Bella trouwde vlak voor het uitbreken van de Wereldoorlog en kreeg een dochter, Gonny. Maar ze was niet gelukkig in haar huwelijk. Scheiden? Daarvoor moest ze bewijzen dat haar echtgenoot echtbreuk had gepleegd – wat haar lukte. Ze trouwde nog een keer en scheidde weer. Bella kon maar kort van de vrijheid genieten, want toen kwam de inflatie. Ze verloor een groot deel van haar geërfde vermogen – maar had nog wel genoeg geld voor een villa in Berlijn, een sportauto en twee rijpaarden. Toch had ze een bron van inkomsten nodig en aangezien ze in de hoofdstad tot voorname kringen behoorde, begon ze over hun leven te schrijven. Sinds 1928 is ze columniste bij de *Vossische* en medewerker van de *B.Z.* en andere kranten van het Ullsteinhaus.

Bella Fromms column ‘Berlijnse democraten’ in de *Vossische* is populair onder de lezers. Meestal schrijft ze vriendelijke stukjes over de buitenlandse gezanten, het personeel van het ministerie van Buitenlandse Zaken en de politici in de hoofdstad. Het gif van haar politieke analyses laat zij niet in de kranten doorklinken. Dat is alleen voor haar dagboek bestemd.

Het idee om de nationaalsocialisten in de regering op te nemen om ze zo onschadelijk te maken acht Bella Fromm uiterst gevaarlijk. Vier dagen geleden heeft ze in hotel Kaiserhof de oud-president van de Rijksbank Hjalmar Schacht gezien, die op weg was naar Hitler. ‘Ik zou weleens willen weten wat hij daar moet,’ noteerde ze.

‘Vast niet iets wat voor fatsoenlijke mensen iets goeds betekent.’ Dit soort uitspraken krijgen haar lezers in de *Vossische* niet aangeboden.

Overigens schrikt zij niet terug voor undercoveracties om aan exclusieve informatie te komen. Toen de rijkspresident een jaar geleden het diplomatieke korps had uitgenodigd, was de pers niet welkom. Fromm trok herenkleding aan en mengde zich onder het publiek voor het Rijkspresidentenpaleis, om te zien wie wanneer met wie kwam, en vooral ook wie wanneer met wie vertrok. Maar meestal hoeft ze geen verstoppertje te spelen. Vooral de heren in het ministerie van Buitenlandse Zaken en de rijkskanselarij vallen voor haar charme.

Ze is ook altijd zeer goed op de hoogte van wie zich in het Kaiserhof ophoudt. ‘Keizer Adolf’, zo noemt Bella Fromm in vertrouwde kringen de ‘Führer’ van de nationaalsocialisten. Als de partijleider van de NSDAP in het luxueuze hotel verblijft, is zij een van de aanwezigen in de lobby en bekijkt ze het spektakel.

Een keer, nog niet zo lang geleden, bleef ze er urenlang. Eerst gebeurde er niets. Hitler heeft er een handje van anderen te laten wachten. De opgewonden nationaalsocialisten gingen in afwachting van zijn audiëntie aan de bar staan en lesten hun ongeduld met bier. Correspondenten van buitenlandse kranten kwamen een kijkje nemen, hingen er een uurtje rond en gaven het toen op.

Om zeven uur ’s avonds gingen eindelijk de deuren open en hoge partijleiders in bruine hemden dromden de lobby van het hotel binnen. Het deed Fromm denken aan de bedrijvigheid op een jaarmarkt, omdat de mannen mouwbanden en insignes droegen, in lichtblauwe, felrode, goudgele en God mag weten wat voor kleuren nog meer.

De bruinhemden schreden rond als pauwen. Gelukkig merken ze niet hoe belachelijk ze zich gedragen, dacht Fromm. Hun broeken leken een overdreven wijde snit te hebben, alsof de mannen vleugels aan hun benen hadden.

Na wat getrippel stonden de partijleden in rijen, er klonk geroezemoes in de zaal, en nu manifesteerde Adolf Hitler zich. Ze regis-

treerde de ernstige, krijgshaftige uitdrukking op zijn gezicht, zag armen snel de lucht in gaan, hoorde de dreunende *'Heil'*-uitroepen van de mannen. Er schoot een gedachte door Bella Fromm heen: Manitoe.

Adolf Hitler schreed door de ruimte, zonder naar links of naar rechts te kijken. En glipte snel door een zijdeur.

Toen de ophef voorbij was, begonnen enkele toeschouwers te lachen. Allemaal buitenlanders. Die kunnen het zich permitteren te lachen, dacht Bella Fromm.

En vandaag – vandaag wordt Hitler weer in Berlijn verwacht. Het Kaiserhof trilt alweer.

Adolf Hitler, die pas sinds februari van dit jaar Duits staatsburger is geworden, overnacht als hij in Berlijn is uit principe altijd in hotel Kaiserhof. En in de afgelopen maanden was hij vaak in de stad: geheime onderhandelingen met regeringsvertegenwoordigers, besprekingen met Hindenburg, conferenties met zijn aanhangers. In zijn suite ontvangt hij vooraanstaande gasten, journalisten en politieke tegenstanders. Het hotel, met zijn zware kroonluchters en met stucwerk versierde wanden, is als het ware het campagnehoofdkwartier van de nationaalsocialisten, een ideale basis, een plek met een hoge symbolische waarde. Het bijzondere van het gebouw aan de Wilhelmplatz is de eetzaal met het glazen plafond, waar je voortreffelijk kunt eten. Reeds bij de opening 50 jaar geleden bood het hotel allerlei luxe: pneumatisch aangedreven liften en verwarming in elk van de 230 kamers. En de ligging is onovertroffen. Van hieruit kijk je direct uit op Wilhelmstrasse 77.

Zodra Adolf Hitler tussen de zuilen voor de ingang door naar buiten loopt, ligt ze binnen zijn bereik: de rijkskanselarij.

De vijfde strafsenaat van het Rijksgerechtshof in Leipzig veroordeelt drie communisten tot hoge gevangenisstraffen. 'Hoogverraad tezamen met vergrijpen tegen de Springstofwet en overtredingen van de Vuurwapen- en Oorlogsuitrustingwet,' zo luidt de aan-

klacht. Een 31 jaar oude meubelmaker krijgt een straf van zes jaar tuchthuis en tien jaar ‘verlies van burgerlijke en politieke rechten’ opgelegd – dat betekent onder meer dat hij niet mag stemmen. Twee bouwvakkers, 25 en 28 jaar, moeten ieder drie jaar het tuchthuis in. De politie had 65 kilo aan springstof, geweren, pistolen en munitie ontdekt. De rechters gaan ervan uit dat de veroordeelden daarmee aanslagen wilden plegen.

In Hofgeismar, in de buurt van Kassel, staan vier nationaal-socialisten voor het gerecht. Ze hadden een tank gebouwd, met kogeldichte platen en schietgaten, die de politie in de nacht van 1 augustus in beslag heeft genomen. De aangeklaagden zeggen voor de rechtbank dat ze met de tank hun NSDAP wilden beschermen tegen aanvallen van de communisten. De openbaar aanklager eist voor de SA-mannen geldstraffen tussen 50 en 200 mark.

Voor Harry graaf Kessler, die vroeger de ambitie had diplomaat te worden maar nu kunstverzamelaar en intellectueel is, is dit een heuglijke dag. Eindelijk, Papen is afgetreden. Die eeuwig glimlachende, lichtzinnige dilettant heeft in een halfjaar tijd meer schade aangericht dan menig kanselier voor hem. Het ergste is misschien nog wel dat hij de wereldoorlogslegende Hindenburg voor schut heeft gezet. Een paar maanden geleden schreef Kessler dat Papen eruitzag als een ‘geprikkelde geitenbok die zich een “houding” probeerde aan te meten, en dat ook nog in een met zijde gevoerd zondags kostuum. Een figuur uit *Alice in Wonderland*.’

Kessler is lid van de Rijksbanier, de sociaaldemocratische vereniging ter bescherming van de republiek, en stemde bij de verkiezingen in november op de sociaaldemocraten, zoals een op de vijf Duitse kiezers. De SPD is tenslotte een van de laatste partijen die probeert de republiek in stand te houden.

Ook Bella Fromm zal niet rouwen om de aftredende kanselier. Papen heeft vooral de grootgrondbezitters in het oosten van het land vertegenwoordigd, die in deze dagen de macht willen grijpen

en van wie ze gelooft 'dat ze de radicale beweging onderschatten'. Daarmee bedoelt ze de nationaalsocialisten.

Twee maanden geleden heeft ze nog met Schleicher en Papen een zondag op de renbaan doorgebracht. De kanselier was erbij komen staan toen ze met de generaal en een vriendin stond te praten. Papen kuste haar hand, hij was buitengewoon charmant. 'Mevrouw Bella, zou het niet een geweldig idee zijn om een groepsfoto voor uw krant te maken?' vroeg hij. Natuurlijk alleen maar zodat de mensen denken dat hij nog altijd op goede voet verkeert met de minister van Defensie, dacht Fromm. Ze wist dat het allemaal alleen maar show was. De mannen waren allang uit elkaar gegroeid.

Bij Karstadts Lebensmittel bij het metrostation Hermannplatz kost een pond kwaliteitsboter vandaag, 18 november, 1,44 rijksmark, een pond varkensbuik 64 pfennig en een liter Edenkoben-wijn 60 pfennig, mits je van die wijn tien liter koopt.

Een arbeider verdient gemiddeld 164 rijksmark per maand.

'Zo leven zij alle dagen' – dat staat op een pamflet dat de communisten in de straten van Berlijn uitdelen. 'Hitlers rekening in het Kaiserhof: 1 ontbijt 23 mark – en dat twaalf keer, dat is 276 mark! En 28.890 mark voor de kamer! En jullie moeten verhongeren!'

Propaganda of waarheid? Eind 1931 betaalden de nationaalsocialisten voor drie nachten en zeven kamers inclusief eten en service in totaal 650,86 mark. Dat is aangetoond. Dat is de waarheid. In elk geval is het Kaiserhof een van de duurste hotels van de hoofdstad.

Maar het is net zo waar dat Hitler vaak de overal geroemde maaltijden van de keukenchefs in het Kaiserhof mijdt. Je weet immers nooit wie er iets kwaads in de zin heeft. Bovendien heeft hij een veel betere optie. Magda Goebbels kookt voortreffelijk – vegetarische gerechten, zoals haar 'Führer' het graag heeft. Het gezin Goebbels woont op een paar minuten rijden afstand, in Charlottenburg, in de richting van het Duitse stadion. De woning heeft hoge muren en veel ruimte. Magda heeft het in de huwelijksgemeenschap in-

gebracht. De woning is betaald door haar ex-man, de miljonair Günther Quandt. In de salon staat een vleugel.

Het adres klinkt zeer aantrekkelijk: Reichskanzlerplatz 2.

Joseph Goebbels is 35 en een kleine, dunne man; tenger bovenlichaam, groot hoofd, bruine ogen, zwart haar. Hij loopt mank vanwege een klompvoet die hij heeft overgehouden aan een beenmergontsteking in zijn jeugd. Zijn tegenstanders noemen hem spottend 'krimpgermaan'. Maar vanachter het spreekgestoelte straalt hij kracht uit. Een demagoog die in Berlijn duizenden nieuwe aanhangers voor de nationaalsocialisten heeft geworven. In november 1926 kreeg hij in de hoofdstad een menigte mensen die volkomen met elkaar overhooplagen op zijn hand. Nu heerst hij over de Gau Groot-Berlijn.

Er zijn heel wat Berlijners die hem vrezen vanwege zijn radicaliteit, zijn gewetenloosheid, zijn sluwheid. Goebbels is ziekelijk ambitieus, megalomaan, bezeten van werkdrijf. En verslaafd aan erkenning. Het gaat hem vooral om de gunst van één man: Adolf Hitler. Hij zal diens opkomst met alle middelen orkestreren. Aan diens zijde zal eens, zodra de 'Führer' de Führer van alle Duitsers zal zijn, zijn eigen briljante geest glanzen. Hitler? 'Een fantastische man!' noteert Goebbels in november 1932. 'Voor hem laat ik me vierendelen.' Hij hoopt dat Hitler en Hindenburg elkaar, als ze elkaar eindelijk weer persoonlijk ontmoeten, de hand reiken, elkaar in de ogen kijken en vertrouwen krijgen in elkaar. Hindenburg schijnt Hitler denigrerend de 'Boheemse korporaal' te noemen.

Op het vliegveld in Tempelhof landt om één uur het speciale toestel uit München. Aan boord zijn Adolf Hitler, Wilhelm Frick, leider van de NSDAP-fractie in de Rijksdag, Gregor Strasser, organisatieleider van de NSDAP – en Ernst 'Putzi' Hanfstaengl, de buitenlandperschef. Ze zijn gekomen om over de machtsovername te onderhandelen. Hitler laat zich naar Goebbels' huis rijden. Hier brengt de Berlijnse Gauleiter zijn gast op de hoogte van de gebeurtenissen van de afgelopen dagen.

De vraag is wat Kurt von Schleicher van plan is. De influisteraar van Hindenburg. Hanfstaengl noemt de minister van Defensie in gesprekken met Engelstalige informanten 'Mr. Creeper', wat hetzelfde betekent als *schleicher*, kruiper. Maar het klinkt als een zonderlinge naam uit een roman van Charles Dickens. O, Hanfstaengl is een man van cultuur, erfgenaam van een bekende kunsthandelaar, zijn pianospel is plezierig, maar wat onbehouwen. Als geen ander ramt hij Wagners prachtige aria's zo op de toetsen dat Hitler in hart en nieren geraakt wordt.

Hoe is het mogelijk dat Adolf Hitler, die van geboorte Oostenrijker is, dit jaar zo snel het Duits staatsburgerschap heeft kunnen verkrijgen, zonder welke hij zich helemaal niet voor rijkspresident verkiesbaar had mogen stellen? Er zijn heel wat mensen in Duitsland die dat willen weten, zo ook SPD-Landdag-afgevaardigde Oskar Thielemann.

De officiële toelichting luidt: de vrijstaat Braunschweig zou Hitler tot hogere regeringsambtenaar hebben benoemd en hem vanwege 'waardevolle diensten' het staatsburgerschap hebben verleend. Waardevolle diensten? Welke dan? Thielemann heeft een vraag naar het door de nationaalsocialisten geleide ministerie van Binnenlandse Zaken van de vrijstaat gestuurd: 'Welke opdrachten heeft de hoge regeringsambtenaar Hitler tot nu toe voor de economie van Braunschweig kunnen doen en welke werkzaamheden heeft hij tot nu toe überhaupt voor de staat Braunschweig verricht?'

Gisteren is het antwoord gekomen: 'De minister van Binnenlandse Zaken van Braunschweig heeft aangegeven dat de hoge regeringsambtenaar Hitler als speciaal adviseur voor economische vraagstukken waardevolle diensten voor hem heeft geleverd, in het bijzonder omtrent de kwestie rond het behoud van de erts mijnbouw in Unterharz.'

Hitler, een expert in mijnbouw? Dat zal wellicht niet alleen de SPD-afgevaardigde verbazen.

Abraham Plotkin begrijpt zichzelf niet. Al schrijvend wil hij zijn eigen drijfveer onderzoeken, hij wil begrijpen wat hij in Europa zoekt. Toen hij klein was vluchtte zijn familie voor 'de donkere schaduwen van de terreur' in het tsaristische Rusland naar Amerika. 'Nu ga ik terug. Waarom? Ik kan het niet zeggen. Misschien ga ik terug om aan de stompzinnigheid die in de steden van mijn land heerst te ontkomen.' En verder: 'Misschien zal ik mezelf later, mocht ik het ooit begrijpen, een dwaas noemen. Je kunt van tevoren nooit zeker weten of je in werkelijkheid niet een domkop bent.'

Rond middernacht keert Hitler terug naar de woning aan de Reichskanzlerplatz. Het echtpaar Goebbels verwacht hem al. Eerst vertelt de gast, die nog helemaal wakker lijkt te zijn, nog wat over de dag. De regering zou morgen opnieuw een 'wapenstilstand' afkondigen, tot 2 januari moet er rust heersen, geen betogingen, geen massale demonstraties in de openlucht. Maar de Führer ergert zich aan Gregor Strasser – Hitler spreekt sinds kort met verachting over de organisatieleider. Maar genoeg met die bezwaren, er kan beter nog wat muziek gemaakt worden. De vleugel staat er immers niet voor niets en Goebbels speelt graag op de accordeon. Muziek is de enige vorm van ontspanning, merkt hij op, die Hitler zichzelf na een zenuwslopende strijd gunt.

Zaterdag 19 november

Vandaag gaat Hitler naar Hindenburg

Vossische Zeitung

Na Papens aftreden: geen halve beslissingen!

De eis in het historische uur

Völkischer Beobachter

**Eenheidsfrontappel van het Centrale Comité van de KPD:
Verenigt jullie voor de gezamenlijke strijd tegen de fascistische dictatuur!**

Die Rote Fahne

De onderhandelingen over het vormen van een regering worden ijverig en serieus voortgezet, ook al is Hindenburg vijfentachtig. Vandaag staat er een gast op de bezoekerslijst van de president die hij slechts met tegenzin ontvangt. Adolf Hitler had staatssecretaris Otto Meissner, de belangrijkste medewerker van de president, verzocht om een afspraak onder vier ogen met Hindenburg. Ze spreken af dat het strikt vertrouwelijk zal blijven.

Zoals afgesproken meldt de partijleider van de nationaal-socialisten zich om halftwaalf. De president geeft Hitler te verstaan dat hij wil vasthouden aan het principe van een neutrale regering. Een regering die door de heer Hitler geleid zou worden, zou een partijenregering zijn. Hitler zou zijn doelen toch ook op een andere manier kunnen bereiken, in een regering die door een man geleid wordt die boven de partijen staat. Daarvoor zou

Hindenburg Hitlers partij enkele ministersposten geven.

Hitler, die met de grootste verwachtingen hiernaartoe is gereisd, heeft moeite zijn teleurstelling te verbergen. Hij kan alleen tot een kabinet toetreden als hij de politieke leiding krijgt. En hij dreigt: 'Met een neutraal kabinet kun je beslist nog enige tijd autoritair regeren, steunend op de machtsmiddelen van de staat. Maar dat zou niet lang duren, in februari zou er al een nieuwe revolutie plaatsvinden en Duitsland zou dan niet langer een machtsfactor zijn in de buitenlandse politiek.'

De president weigert.

Maar het staatshoofd houdt zich wel in de plooi. Tenslotte zit er een kanselierskandidaat voor hem – tenminste in theorie.

Het gesprek duurt niet zoals afgesproken 15, maar 65 minuten. Het is pas de vierde keer dat ze elkaar persoonlijk spreken. Dat soort dingen onthoudt Meissner. Meissner onthoudt alles. Na afloop vertelt Hindenburg hem elk detail van het gesprek.

Hitler zou het voorstel op tafel hebben gelegd dat Hindenburg een 'machtingingswet' zou kunnen ondertekenen, een jaren geleden onder de liberale kanselier Gustav Stresemann beproefde, legale maatregel om een zonder meerderheid regerende kanselier vergaande volmachten te geven en de president buiten de futiliteiten van de alledaagse politiek te houden. Het zou echter ook betekenen dat het parlement uitgeschakeld zou zijn. Zeker, in 1923 onder Stresemann waren het andere tijden – de Ruhrbezetting van de Fransen, de hyperinflatie –, maar ook toen heerste er net als nu grote onrust in het binnenland die door zowel rechts als links werd veroorzaakt.

Een machtingingswet. Dat zou misschien een mogelijkheid zijn.

Hitler verlaat tegen halfeen 's middags de rijkskanselarij en stapt in zijn auto. Aan het begin van de Wilhelmstrasse zijn veel mensen samengekomen. Ze breken door het kordon van politieagenten en dringen naar de poort. Aarzelend ontstaat er een smalle doorgang. De partijleider komt er slechts stapvoets doorheen. Voor het hotel

Kaiserhof jubelt de menigte. *'Heil Hitler!'* schreeuwen de mensen. Het zijn vooral mannen, in bruine hemden.

Hitler gaat niet voor hen staan, hij heeft niets te melden, trekt zich in het hotel terug en laat de mensen mompelend en vol hoop en ongeduld achter. Hun 'Führer' verschijnt alleen nog even kort achter het raam.

Om vijf uur 's middags komt Fritz Schäffer van de Bayerische Volkspartei in de Wilhelmstrasse 77 bij de rijkspresident. Hitler, vindt Schäffer, is minder zorgwekkend dan zijn omgeving. Deze meneer zou dus een sterk tegenwicht nodig hebben.

Dank u wel, zegt Hindenburg en hij piekert verder.

Elke partij is alleen maar uit op eigen voordeel en bovendien moet je bedacht zijn op de moeilijk te doorgronden persoonlijke rancunes of afhankelijkheden van de handelende figuren. Welke beslissing zou ervoor zorgen dat de Duitsers niet uit elkaar vallen maar zich met elkaar verzoenen? Het volk verenigen, dat is het belangrijkste.

In de Kammersäle in de Teltower Strasse begint om twee uur de negentiende regionale partijdag van de KPD voor Berlijn-Brandenburg-Lausitz-Grenzmark. Hier wonen meer dan een miljoen kiezers van de KPD, het is in Duitsland het belangrijkste gebied van de partij. Circa achthonderd afgevaardigden zijn bijeengekomen. De communisten zijn zelfbewust. Het feit dat het onrustig is in de Wilhelmstrasse, zal hun steeds meer kiezers opleveren.

Het allereerste agendapunt van vandaag is: 'De politieke situatie en onze volgende taak'. Kameraad Walter Ulbricht, lid van het Centrale Comité van de KPD, heeft het woord. Tijdens de grote staking bij de vervoersbedrijven in Berlijn had hij begin november samen met Joseph Goebbels de leiding op zich genomen. Nu waarschuwt Ulbricht voor een regeringsdeelname van de NSDAP.

Maar eigenlijk gaat het de communisten vooral om één vijand: de sociaaldemocraten. Om de kameraden die de ware socialistische weg verraden hebben – althans, zo ziet de KPD het, zo wordt

het in hun propaganda beweerd. Lang niet alle sympathisanten van de partij begrijpen waarom hun leiders vastberadener tegen de sociaaldemocraten optreden dan tegen de nazi's. Maar de top van de Duitse KPD kan toch niet zelf bepalen hoe ze met de sociaaldemocraten omgaat. Moskou bepaalt de strategie. En de strategie van Moskou is dat in eerste instantie de nationaalsocialisten in Duitsland aan de macht komen. Hebben Marx en Engels niet voorspeld dat de tegenbeweging de weg naar de macht zou effenen voor het communisme? Zodra de NSDAP in Duitsland heerst, zullen vele duizenden arbeiders naar de KPD overlopen.

Dat is het plan.

Luisteren de kameraden in de Sovjet-Unie als Hitler en Goebbels in het openbaar spreken? Als ze eenmaal aan de macht zijn, willen de nationaalsocialisten dat voor altijd blijven – en het marxisme uitroeien.

In Hindenburgs kantoor aan de Wilhelmstrasse wordt een brief bezorgd. Lang niet alle Duitse industriemagnaten hebben hem ondertekend, maar een aanzienlijk aantal wel. 'Uwe excellentie, hooggeachte heer de rijkspresident! Zoals uwe excellentie doordrongen is van een sterke liefde voor het Duitse volk en vaderland, hebben de ondertekenaars de principiële wijziging die uwe excellentie in de leiding van de staatszaken heeft voorbereid, met hoop tegemoetgezien.' Een van degenen die de brief heeft ondertekend, is de Keulse bankier Kurt baron Von Schröder, invloedrijk in het Rheinland en nog heel wat van plan met Hitler.

Van grootindustriëlen als Fritz Thyssen en Erwin Merck, en de voormalige bankier Hjalmar Schacht komen gelijklopende brieven. Ook zij schrijven dat 'de Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei in principe' positief staat tegenover de politiek van Hindenburg. 'De overdracht van de verantwoordelijke leiding van een door de president benoemd kabinet dat met de beste inhoudelijke en persoonlijke krachten is uitgerust, aan de leider van de grootste nationale groep, zal de ballast en fouten die elke massa-

beweging noodgedwongen eigen zijn, uitroeien en zal miljoenen mensen die zich nu afzijdig houden meeslepen in een beamende energie.'

Hindenburg is zeer onder de indruk, zoals hij vertrouwelingen laat weten, vooral ook omdat Eberhard graaf von Kalckreuth heeft ondertekend, voorzitter van de *Reichslandbund*, een van de invloedrijkste grootgrondbezitters uit de oostelijke gebieden van Pruisen.

De 'ballast en fouten' worden verder niet toegelicht door de industriemagnaten.

De nationaalconservatieve afgevaardigde Reinhold Georg Quaatz is nerveus. Als Hitler en de minister van Defensie Schleicher een pact vormen, zouden zij mogelijk een meerderheid in de Rijksdag achter zich kunnen krijgen. En zo de welwillendheid van de rijkspresident winnen. DNVP-man Quaatz noteert: 'Dan worden wij eruit gewerkt.'

Iedereen heeft het over Schleicher, Schleicher, Schleicher. Hij is niet zo'n fan van de man van het leger. Zou hij in staat zijn om volhardend een groot plan door te voeren? En Quaatz heeft gehoord dat Schleicher ziek zou zijn.

Wat denkt u, heeft hij zojuist aan staatssecretaris Meissner gevraagd, wil Schleicher nu kanselier worden? Meissner en Quaatz kennen elkaar goed. Ze praten vaak met elkaar.

'Schleichers plannen zijn altijd onduidelijk,' antwoordt de adviseur van de president. Hijzelf wijst deze man 'sterk af' als presidentieel kanselier. Maar zover zal het toch niet komen, want Hindenburg zou de generaal willen bewaren voor een militair regime.

Het bezoek van Hitler aan de rijkspresident is al op ieders lippen. Harry graaf Kessler geniet 's avonds van een pittige discussie. Georg Bernhard, een van de directieleden van uitgeverij Ullstein, heeft hem uitgenodigd voor het diner. Hij verdedigt het vrije woord en is tegenstander van de nationaalsocialisten. Net als Harry graaf Kessler. Er zijn nog meer gasten: de auteur Heinrich Mann, die in

zijn boek *Der Untertan* op unieke wijze heeft afgerekend met het Pruisische militarisme. Wolfgang Huck, de krantenuitgever, een van de grootste belastingbetalers van Berlijn. Hans Schäffer, die nog tot het voorjaar als staatssecretaris in het rijksministerie van Financiën verantwoordelijk was voor de staatsbegroting en nu uitgeverij Ullstein leidt. Bernhard Weiß, de door Papen uit het ambt gezette voormalige politiechef van Berlijn. En Rudolf Hilferding, marxistisch theoreticus, die voor de SPD maar liefst tweemaal minister van Financiën was. En er komen nog meer politici, publicisten en diplomatiek personeel bij. Een illuster gezelschap, dat veel nieuwtjes verneemt – en de rest doorgaans heel nauwkeurig vermoedt.

Maar ook hier ervaart Kessler niet echt wat zich momenteel bij Hindenburg afspeelt. Niets dan geruchten. Huck zegt dat het gesprek tussen Hindenburg en Hitler beschaafd is verlopen – heel anders dan tijdens eerdere ontmoetingen. Bernhard zegt: Papens aftreden is toch gewoon een manoeuvre! Die komt weer terug. En diverse heren achten een algemene staking onvermijdelijk, mochten de nationaalsocialisten de macht krijgen.

Maar wie wordt nu kanselier?

‘Niemand wist iets,’ schrijft Kessler aan het eind van de lange avond in zijn dagboek. ‘Alles is min of meer aan het toeval en de goede of slechte bui van vier of vijf personen overgeleverd.’

Hindenburg, Meissner, Schleicher, Hitler – en Papen? Of denkt Harry graaf Kessler nog aan anderen? Met transparante, democratische wilsvorming heeft het in elk geval niets te maken.

Rond middernacht treedt Joseph Goebbels voor de SA-leiders in Berlijn op. De Sturmabteilung heeft een feestje georganiseerd voor de kameraden, maar kameraadschappelijk gaat het er niet aan toe. Na maanden van wachten willen de partijsoldaten eindelijk aan de macht. Goebbels weet dat velen van hen op functies wachten, als beloning voor hun trouw. Zij zijn degenen die al een hele tijd voor van alles moeten opdraaien, die zich voor ‘Führer’ en partij het ziekenhuis in laten slaan of op hun beurt hun tegenstanders het

ziekenhuis in slaan. Ook voor hen eindigde augustus, toen het erop leek dat Hitler kanselier zou worden, met een bittere teleurstelling.

Maar nu moet het lukken, Hitler moet eindelijk kanselier worden. Niet alleen de SA houdt de spanning nog amper vol.

‘De hele stad beeft van opwinding,’ zegt Goebbels.